

IDŐREND, KRONOLÓGIA, PERIODIZÁCIÓ AZ EURÓPAI ETNOLÓGIÁBAN

A népismeret eredetileg tisztán empirikus, leíró stúdium volt. Rögzítette, dokumentálta, rendszerezte és értelmezte a terepen a jelenben megfigyelhető társadalmi és kulturális jelenségeket, az emberi közösségek viselkedését, rítusait, tárgyi és szellemi javait, szöveges, zenei és táncfolklórját stb. Írás nélküli népek megismerésében a *szinkron* kutatási szemlélet mindmáig meghatározó; eredményes irányzatai a funkcionalizmus és a strukturalizmus. A 19. századi evolucionizmus, majd a kultúrtörténeti iskola és a 20. századi neo-evolucionizmus történeti rekonstrukcióit az „ahistorikus”-nak mondott iskolák kritikája kísérte.

Merre tart az európai néprajztudomány? címen 2002-ben megtartott levelező tagi székfoglaló előadásomban vázoltam az európai etnológia újabb törekvéseit, kutatási irányzatait, az utóbbi negyedszázad vitáit és az azokból levonható tanulságokat. Megjegyeztem, hogy az európai néprajz szemléletmódja és metodikája elsősorban a múlthoz fűződő viszony tekintetében különbözik a kulturális antropológia felfogásától és módszertanától. Európa néprajzi kutatásában uralkodónak mondható a *diakron* szemléletmód, a jelent is gyorsan múlttá váló idősíknak tekintő történeti közelítés. Hozzátettem, hogy a történeti néprajznak nevezett irányzatot, a diakron szemléletet az európai etnológia lényeges vonásának, megőrzésre érdemes erényének tartom (Paládi-Kovács A. 2002:133-134; uő. 2001:123-124).

Népi kultúra a történetírásban

Az utóbbi fél évszázadban a történeti néprajz megerősödésére Nyugat-Európában - német, angol, skandináv nyelvterületen - nagy hatással volt az *Annales* E. S. C. folyóirat köré csoportosuló történészek munkássága. Marc Bloch, Georges Duby, Fernand Braudel, Robert Mandrou és mások munkáiban a néprajzi tematika, a népi kultúra, életmód és mentalitás vizsgálata az „eseménytörténet” ellenében kifejlődő társadalomtörténetírás tárgyává vált. Az

1960-as években a köznépi kultúra a perifériáról bekerült a történelmi érdeklődés középpontjába az Anglia, Spanyolország, Németország történetéről szóló munkákban is. Európa nyugati felében egyre több olyan kérdés vetődött fel a történetírók műveiben, amelyeknek a megválaszolása a néprajzkutatók ismereteit, közreműködését kívánta meg, s ez által visszahatott a néprajzi tematikára, kérdésfeltevésre, munkamódszerre is. A néprajzi szemléletmód változásához hozzájárultak az angol és német gazdaságtörténészek nagy monográfiái, különösen a gazdasági válságok és konjunktúrák ciklikusságát leíró és elemző értekezések (Burke, P 1991:14; Klaniczay G. 1984:24-25; Wiegmann, G. 1991). Az európai etnológusoknak a történelmi periódusokat, a változások folyamatát, az innovációk, az újító gócok szerepét, valamint az újításokat nagy fáziskéséssel befogadó vidékek, a város és vidék viszonyát elemző, a különböző archivális forráscsoportok (pl. inventáriumok, testamentumok, kontraktusok, canonica visitatiók, dézsmajegyzékek, periratok, céhiratok stb.) analízisét és kiértékelését elvégző kutatásai valódi, a rokntudományok érdeklődését kiváltó eredményeket hoztak.

Az európai etnológia szemléletmódját, történelmi irányultságát sokan idegenkedve, már-már ellenségesen fogadták. Hermann Bausinger 1969-ben „*Zur Algebra der Kontinuität*” című dolgozatában ingerülten kérdezte: „Vajon a néprajzos miért vesztegeti az idejét azzal, hogy hátrafelé néz, és egyszerre végzi el a történész és a régész munkáját? Az időszerű tények mellett vajon miért követi a 19. század rögeszméjét, amikor is a jelen mindig csak a múlttal való viszonylatában határozta meg és sohasem „önmagáért?” (magyarul Bausinger, H. 1982:142). A népi kultúra és társadalom történetével, a hagyomány és az örökség egykori változásával foglalkozó néprajzosok természetesen sohasem gondolták, hogy nekik kellene elvégezni a történészek és a régészek munkáját. Azonban sokat tanultak a filozófusoktól. Hiszen a 18-19. századi gondolkodók, mint Hegel és Herder, pontosan tudták, hogy a jelen is történelem, s a jelen a múlttal belsőleg összefügg. Igaz, a történelmi rekonstrukciókra törekvő evolucionista etnográfusok a 19-20. század fordulóján még úgy gondolták, hogy „a mindenkori jelenből indulunk ki, s különböző szakadékokon, hidakon, keskeny ösvényeken át haladunk a múlt felé” (Gunda B. 1994:16, 20). Ezt azonban már régen felváltotta az a felfogás, miszerint az etnográfia - más történelmi tudományokhoz hasonlóan - a

történelem folyamatával párhuzamosan halad a népi kultúra, a hagyomány alakulásának vizsgálatában és nem „hátrafelé néz”, mint a már idézett német szerző állítja.

A magyar néprajztudomány „történelmi fordulata” jóval korábban történt, mint a francia, német, angol történészek népélet felé fordulása az 1960-as években. Nálunk az 1950-es évek elején már általánosan elfogadott volt, hogy a néprajz alapvetően történelmi tudomány. Az a diszciplína, amelyik a nép életét, társadalmi szerveződését, etnikai összetevőit, s a népi műveltség állapotát és változását minden történelmi korszakban vizsgálja. A néprajz tárgyának ez a meghatározása maga után vonta, hogy a vizsgálódás középpontjába nem a jelent állították, hanem a történelmi rekonstrukciót, a tényleges történelmi folyamatokat. Nem vetették el a néprajz őstörténelmi hasznosítását sem, de idővel a prehistóriai érdeklődés hátrább sorolódott. Ugyanakkor a néprajzi adatgyűjtés kiterjedt a jelen és a prehistória közötti történelem teljes menetére, minden századára, korszakára és legtöbb periódusára. A korábbi statikus, geológiai történelemfelfogást felváltotta egy dinamikus, a kulturális-társadalmi evolúció folyamatára, a változás megragadására irányuló kutatói törekvés. A jelenből visszatekintést is mindinkább felváltotta a történelem menetét követő vizsgálódás. Az egyes tárgyakra, jelenségekre leszűkített „nyomozás” mellett egyre céltudatosabban tűzték célul az összetartozó eszközcsoporthoz, jelenségnyalábokra kiterjedő kutatást, egész korszakok, századok áttekintését, illetve egész kulturális rendszerek, struktúrák komplex néprajzi áttekintését (Paládi-Kovács A. 1991a; Paládi-Kovács A. 1991b:128).

Vargyas Lajos *Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz?* című dolgozatában 1961-ben a történelmi néprajzi vizsgálatok négy lehetőségét körvonalazta: a) Recens jelenségek leíró vizsgálata. b) Kultúraközi összehasonlító vizsgálat. c) Recens anyagból kiinduló, a történelmi forrásokat kiegészítésként felhasználó visszatekintő vizsgálat. d) Írott (archivális) forrásból kiinduló önálló történelmi-néprajzi elemzés, az ún. „*sui generis*” módszer. Utóbbira Belényesy Márta és a középkori anyagi kultúrával foglalkozó munkaközösség vizsgálati módszerét említette példának, mint akkor még Európában is páratlan történelmi-néprajzi kutatást (Vargyas L. 1961:8-11). A „*sui generis*” történelmi módszert követő etnográfusok nem a recens jelenségek előzményeit keresték csupán, nem azokhoz válogattak adatokat a

régi korokból, s nézőpontjuk sem volt többé visszatekintő, hanem a történelem menetével megegyező. Pontosán tisztában voltak azzal, hogy egy-egy korszak forrásai, forráscsoportjai nem a jelent, hanem keletkezésük korát segítenek megérteni, az akkor élt köznép életviszonyait, tudatállapotát, műveltségi szintjét tükrözik (Paládi-Kovács A. 1993b).

A népi kultúrát alakító történeti folyamatok, a különböző történeti korok műveltségi javainak felismerése és leírása azonban korántsem olyan egyszerű, mint azt az eddig mondottak alapján gondolnánk. Különböző korok egymásra torlódó, egymás mellett vagy együtt élő emlékeit a szájhagyományozódás útján örökített népköltészet, a zene- vagy a táncfolklór világában nem olyan egyszerű datálni, korokhoz, periódusokhoz kötni, mint a művelődéstörténet, az építészet vagy a szobrászat alkotásait. Ami az épületeken látható, kézzel tapintható emléke, jól elkülöníthető stílusjegye a régi koroknak azt akár az ókori alapítású városok egymásra rakódó, egymásra épülő falai között is könnyedén felismerjük. Másként áll a „történeti egymásmellettség” kérdése a néphagyományban. Ugyanis „...a hagyományos formák, tartalmak nemcsak hagyományozódnak, hanem átépülnek, beleépülnek a születő újba: megváltozva változtatnak...” A különböző korokból fennmaradt kulturális javak együttélését, a régi és új elemek kapcsolódását, egymásba épülését már Ortutay is törvényszerűnek tekintette. Nem abban látta a lényegi kérdést, hogy mikor vált uralkodóvá az ún. „új stílus” a magyar népzeneben, hanem abban, hogy a 18-19. századfordulón bekövetkezett ízlésváltás nem törölte el a megelőző stílusorszakok hagyományos formáit. Azok csupán háttérbe szorultak, de éltek tovább a diadalmaskodó új formák, új tartalmak mellett (Ortutay Gy. 1971:286).

Ezért helyes, ha szem előtt tartjuk, hogy a különböző korokban született stílusok, kulturális tartalmak és formák organikus, egymásra folyton ható *együttélése a népi műveltség alapvető tulajdonsága*. Adott korszak köznépi műveltsége évszázadok, évezredek kulturális örökségének nehezen rendszerezhető egyvelege, szinte áttekinthetetlen tárháza. „Mélységesen mély a múltnak kútja” írta valahol Thomas Mann. Dömötör Tekla pedig nagyon jól tudta, miért ezt a mondatot választotta a magyar nép hiedelemvilágáról - széles európai kitekintéssel - írott könyve mottójául (Dömötör T. 1981). A népi kultúrán, mint történeti képződményen igen különböző *műveltségáramlatok*,

hatalmasságok és divatok hagyták rajta bélyegüket, s „egymástól távol eső társadalmi formációkra valló összetevők lelhetők föl benne, olykor szinte kibogozhatatlanul összefonódva” (Kósa L. 1998:78). Ezért nem vizsgálható a köznépi műveltség világa csupán a leíró történettudomány, az eseménytörténet kronológiai módszerével. Ezért nem olyan egyszerű szakunk, az európai etnológia számára a korszakhatárok, a történeti fordulópontok kitapintása, a művelődési folyamatok periodizációja sem.

Időrend, történeti rétegek, relatív kronológia

Korai történeti korok műveltségi állapotát vizsgálva a néprajznak nincs lehetősége abszolút pontos datálásra vagy akárcsak hozzávetőleges korszakolásra. Ezért az őstörténeti korok műveltségi javaival foglalkozó szakoknak (régészet, nyelvtörténet, paleoetnográfia) be kell érniük a relatív kronológiával. Ez azt jelenti, hogy bizonyos tárgyak, anyagok, technikák egymásutánja, bizonyos kulturális és nyelvi rétegek egymást követő sorrendje megállapítható anélkül, hogy pontosan tudnánk, mikor történt az egymásra-rétegződés (Vargyas L. 1961:14; Barabás J. 1963:102; Svensson, S. 1973:49-52; Paládi-Kovács A. 1993a:20). Az összehasonlító módszerrel végzett *rétegtörténeti kutatás* nem csupán a természeti népek és a régészeti kultúrák vagy korai nyelvállapotok megközelítésében lehet eredményes. Ismeretes, hogy Jankó János a magyar halászat eredetét vizsgáló monográfiájában (1900-ban) a tárgycsoportok fejlődési sorát, a tárgytörténet korszakait kapcsolta a magyar etnogenezis akkor ismert korai periódusaihoz, a halászati terminológia Munkácsi Bernát által meghatározott nyelv- és szótörténeti rétegeihez. Jankó öt történeti réteget különített el (ugor kori, ótörök, Pontus vidéki görög, honfoglalás előtti orosz, honfoglalás utáni német réteg), s összekapcsolta az összehasonlító nyelvtudomány és az összehasonlító tárgyi néprajz eredményeit (Jankó J. 1900:581).

A magyar zene őstörténetét és a szövegfolklór korai alakulását világitották meg a Volga-Káma vidékén élő finn népek, az Urálon túli obi-ugorok zenéjét feltáró és a magyar dallamok legkorábbi elemeit, egyezéseit összehasonlítóval megállapító elemzések. Vargyas a magyar zene honfoglalás előtti rétegről azt állapíthatta meg, hogy „mai népzenei hagyományunknak

számbelileg is igen tekintélyes része, néprajzi, történeti és esztétikai jelentőségét tekintve pedig annak *legsúlyosabb rétege*” (Vargyas L. 1980:232). A magyar zene ősforrásait kutató Paksa Katalin már nem egy, hanem több réteget különített el a honfoglalás előtti korokban. Legkorábbi a „történelem előtti, archaikus réteg”, amit időben követ az „ugor-kori ősréteg”, azt pedig az „ótörök ősréteg” két jellemző stílusa. E három réteg mellett – negyedikként – megkülönbözteti a „nemzetek feletti” ősréteget, a pszalmódizáló stílust is (Paksa K. 1999). Ez több mint, amit Kodály és tanítványai egykor csak remélhettek.

Itt kell megjegyezni, hogy az egyes műveltségi komplexumok időrendje, *relatív kronológiája* hozzásegíti a kutatást a kulturális fejlődés, a gyarapodás és a fogyatkozás, az elavulás folyamatának megismeréséhez. Esetenként megteremti a későbbi pontosabb datálás előfeltételét is. Az időbeli rétegződés feltárása a funkcionális szempontú kutatást éppúgy szolgálja, mint a történeti érdekű vizsgálódást. Zenei példánknál maradva említtem azt a feltevést, miszerint a kereszténység felvételét követően a magyar zene „ősrétegének” a legarchaikusabb, kezdetleges elemei szorultak ki leghamarább (pl. sámánénekek, varázsló szertartással, áldozattal kapcsolatos énekek, hősénekek, mitológiai dalok). Mégis, e nélkül is milyen gazdag 11. század előtti zenei örökségünk. Kodály metaforáját juttatja eszünkbe: „Egyik kezünket még a nogáj tatár, a votják, cseremisiz fogja, másikat Bach és Palestrina” (Kodály Z. 1939/1984:55; Vargyas L. 1980:1).

Évszámok, századok – abszolút kronológia

Az abszolút kronológia szükségességéről az etnológia angolszász és német nyelvű szakirodalmában még a 20. század első felében is megoszlottak a vélemények. Nálunk Herman Ottó 1909-ben *A magyarok nagy ősfoglalkozása* című kötetében az állattartó gazdaság és kultúra köztörténeti forrásait, archivális dokumentumait rendezte kronológiai rendbe a 9. századtól a 19. századig. Ez a pozitivista adattár máig megőrizte forrásértékét, de értelmezését, tartalmi kiaknázását Herman nem tudta elvégezni. Így is igazolta az előszóban megfogalmazott tételét, miszerint „*a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképpen ellaposodáshoz vezet – és megfordítva: a történet, megfelelő*

vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad' (Herman O. 1909:XII). A *magyar pásztorok nyelvkincse* címen 1914-ben megjelent szótár-jellegű munkájában aztán kamatoztatta történeti forrásait, mert megadta a szakszavak korai, főként 16-17. századi forráshelyeit, s ezzel nagy szolgálatot tett az akkoriban fellendülő szótörténeti kutatásoknak. A történettudomány oldaláról Tagányi Károly és Takáts Sándor munkái animálták az etnográfus szerzők történeti érdeklődését és terjesztették ki olyan tárgykörökre, mint a vérségi, rokonsági kapcsolatok, község és földközösség, öröklés, hazai élő jogszokások stb. (Tagányi K. 1919. *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*). Kiváló bevezetést adtak mind a középkor, mind a kora újkor Magyarországnak társadalom- és művelődéstörténetébe, régmúlt századok „népéletébe”. Érthető, ha Györffy István, Viski Károly már az 1910-es években is gyakran közöltek a népnyelv- és a népi műveltség egyes részleteit megvilágító archív forrásokat. Később pedig diakron szemléletű jeles tárgymonográfiákat tettek le az asztalra az anyagi kultúra számos területéről (településformák, népviselet, építészet, lakáskultúra stb.).

Mint már említettem, az archivális források néprajzi igényű feltárása Magyarországon az 1950-es évek első felében vett nagyobb lendületet. Az anyagi kultúra hazai történetének néprajzi kutatói a múzeumokban és más munkahelyeken is törekedtek az általuk vizsgált tárgyak, technikák, termékek lehetőség szerinti pontos datálására. Megnőtt az írott források feltárásának, közreadásának becsülete, s már-már a szoroson vett néprajzi tárgyleírások, típusvizsgálatok és az összehasonlító kutatások elől vették el a folyóiratok, periodikák lapjait. Főképp a *kronológiai irányjelzők* keresése vezetett oda, hogy a néprajzi tényanyagot történeti szempontból megvilágító írásos források nyomtatásban is hozzáférhetőek lettek, és szakavatott kommentárokat kaptak (Barabás J. 1961:135-137).

A pontos datálás lehetőségét azonban az archivális források feltárása sem teremtette meg a népi műveltség minden ágában, részlegében. Beigazolódott, hogy az anyagi kultúra és a társadalmi viszonyok, intézmények forrásadottságai lényegesen jobbak, mint a népköltészeté vagy a tánckultúráé. Az is nyilvánvaló volt, hogy az etnográfus nem gondolkodhat kerek évszámokban és éles időhatárokbán. Időben előre és a múltba is mutatnak egymást részben átfedő jelenségek. Más részről, a kulturális változások hol

sietve, hol tetemes késéssel követik az eseményeket (Kósa L. 1976:32). Vargyas Lajos a klasszikus magyar népballadák eredetét, kialakulását vizsgálva mutatott rá, hogy az első előfordulás, az első lejegyzés csupán támpont, s a népköltészeti műfajok esetében már az évszázad megállapítása is nagy eredmény az abszolút kronológia meghatározását célzó kutatásban.

A tárgy történet kronológiája sokat meríthet az évszamos szótörténet eredményeiből. Nyelvemlékekből, latin nyelvű középkori forrásokból kihüvelyezett magyar szavak felbukkanása többnyire jól datálható. (Mint a harcsafogáshoz használatos *kuttyogató* tárgy neve, amit Vízkelety András fedezett fel nemrégiben az 1350 körül keletkezett Leuveni Glosszákból.) Igaz, hogy ez az évszamos szótörténet a középkorban és a kora újkorban sem enged meg következtetéseket a tárgyak, jelenségek formájára, de legalább a megnevezett fogalmak, kulturális elemek létezését igazolja. Éppen ezért a népraajz és a művelődéstörténet kutatói sohasem mondhatnak le a szótörténet, az összehasonlító és a történeti nyelvtudomány eredményeiről (Paládi-Kovács A. 1993a:18). Magyar szótörténeti tájékozódásunk kiinduló pontja *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, melyben megtaláljuk az 1960-70-es évekig felhalmozott szakirodalomhoz szolgáló fogódzókat is (Benkő L. 1967-1976).

Az anyagi kultúra tárgyköreinek képi megörökítése a középkor óta igen egyenetlen mértékben történt, s azon belül az elit kultúra, a hivatásos kultúra ábrázolása van túlsúlyban. Mégis, a népi műveltség történetének feltárása megköveteli az ikonográfiai források teljes körű számbavételét és értelmezését. A többnyire jól datált ikonográfiai források hozzájárulnak a tárgy történet abszolút kronológiájának kialakításához és nélkülözhetetlenek a tárgyak formai és fogalmi meghatározásához. A képek, ábrák nem mindig vetekedhetnek a datált tárgyak forrásértékével, de kellő tárgyismeret birtokában, alapos forráskritikát alkalmazva nem csupán illusztrációként, hanem perdöntő dokumentumként is szolgálhatnak. Gondot főként annak eldöntése okoz, hogy az iniciálék, kódexek, oltárképek festői, a kalendáriumok és más nyomtatott könyvek ábráit készítő fametszők, rézmetszők vajon eredeti tárgyat, helyszíneket örökítettek-e meg, vagy másokat másoltak, netán emlékeikre és a fantáziájukra hagyatkoztak.

Kelet-Közép-Európa középkori, kora újkori népi műveltségének képi ábrázolása mennyiségét tekintve is messze elmarad Itália, Németalföld és más

szerencsésebb tájak képekben megmutatkozó gazdagságától. (A „faragott képeket” is beleértve.) Ezért nálunk még becsebbek a pecsétek, címerek, adománylevelek, céhlevelek, térképszélek, zászlók és más efféle tárgyakon megőrzött ábrázolások. Az utóbbi évtizedekben a 16., 17., 18. századi magyarországi viseletek ikonográfiája számos új felfedezéssel gazdagodott (például a Jankovich József, Galavics Géza által felfedezett, közzétett „erdélyi viseletkódex” révén), ugyanakkor alig hasznosult a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívumának képdokumentációs gyűjteménye. Nálunk máig sem készültek, jelentek meg olyan kötetek, mint Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában, amelyek az egykori parasztok, pásztorok, bányászok, kézművesek és más kétkézi emberek munkaeszközeit, munkaműveleteit megőrkítő képanyagot tartalmaznak. Az anyag felkutatása, közreadása történészek, művészettörténészek, etnográfusok szorosabb összefogását igényelné a jövőben (Husa, V. – Petrání, J. – Šubrtova, A. 1967; Kovačevićova, S. 1987).

Egy néprajzi kronológia nem nélkülözheti a datált tárgyak számbavételét sem. Ebben a néprajzi muzeológia, különösen Kresz Mária és K. Csilléry Klára, ért el Európa szerte elismert eredményeket. Datált épületek és bútorok nálunk a 17. században jelentek meg, gyakrabban pedig a 18. században. Évszámos tárgyak a 17. században a habán kerámia termékei között tűntek fel először, a parasztságnak dolgozó műhelyek butelláin, butykosain a 19. században szaporodtak meg az évszámok és feliratok (Csilléry K. 1979-1980:58-60; Csilléry K. 1985; Kresz M. 1954:127-128).

Periodizáció, szakaszok és fordulópontok

A népi műveltség és az azzal élő társadalom történetének áttekintése nem képzelhető el időrendet követő rendszerezés nélkül. Nyilvánvaló, hogy az adatok kronológiai áttekintése önmagában még nem azonos a köznépi műveltség történetével. Periódushatárok közé csoportosított adalékok önmagukban nem tükrözik a kultúra és a társadalom állapotát, még kevésbé a változások folyamatát. A kronológia csupán segédeszköz a fordulópontok, a korszakhatárok megtalálásához. Szerencsés esetben azonban a változások okainak felderítéséhez, ütemének megállapításához, egyes műveltségi

komplexumok, stílusrétegek meghatározásához is támpontokat nyújthat (Vö. Kósa L. 1998:70). A *Magyar néprajz* című kézikönyv I. 2. kötetében olyan korszakhatárokat választottunk, amelyeknek a létezése aligha vitatható. A kulturális előzmények államalapításig terjedő kora, a középkor, a kora újkor és a kapitalizmus kora világosan elhatárolódik Magyarország történelmében. Ezt a szakaszolást nem előzte meg olyan hosszas diskurzus, mint a tízkötetes *Magyarország története* számára készült periodizációt.

Az általunk ismert európai tanulmányokból ugyanis eleve nyilvánvaló volt, hogy egész Európára érvényes, egységes korszakolást kidolgozni aligha lehet, mivel a történeti változások üteme, száma és egymásutánja a kontinens nagy régióiban, országaiban eltért egymástól. (Nem véletlen, hogy a döntően eseménytörténeti irányultságú *egyetemes történelmi kronológiák* is államok, országok szerinti csoportosításban közlik a fontos események dátumait.) Az is tudható, hogy a műveltségi javak állományának változása nem követi szorosan a társadalom- és gazdaságtörténet periódusait. Eltérés mutatkozik az anyagi kultúra és a folklórműveltség – esetenként még azok szektorai – között is, mind a korszakhatárokat, mind a változások ütemét tekintve. Elsősorban azért, mert más és más faktorok jutottak szerephez a változások előidézésében az anyagi termelés és fogyasztás, a szöveg-, a tánc- és zenefolklór, a naptári (vallási) ünnepek, meg az egyén és a közösség életét végig kísérő szokások területén stb. (Talve I. 1983:114-119; Paládi-Kovács A. 1993a:19).

A német néprajzi kutatás periodizációs kísérletei magyar szempontból is tanulságosak. Günter Wiegmann 1967-ben fő vonalaiban felvázolta a német nyelvterület és Közép-Európa népi táplálkozásának történeti alakulását, megállapította annak szakaszait, s az egyes korszakok fontosabb jellegzetességeit a kora újkortól (1500-) az 1960-as évekig terjedően. Ebben a munkájában a táplálkozáskultúra alábbi szakaszairól és fordulópontjairól szól: 1. középkor, 2. 1500-1680, 3. 1680-1770, 4. 1770-1850 közötti szakasz, 5. 1850-ben kezdődött és 1960-ban még lezáratlan periódus (Wiegmann, G. 1967:27).

A következő évtizedben fellendült a középkori és a kora újkori Európa táplálkozás-történetének forráskiadása is. 1983-ban Kisbán Eszter kísérletet tett az egész földrész táplálkozáskultúrájának történeti korszakolására. Az általa vizsgált hét évszázadban négy nagyobb, az alábbi fordulópontokkal elhatárolt

korszakot különített el: 1. 1300-1500, 2. 1500-1650, 3. 1650-1800, 4. 1800-2000. Megjegyezte, hogy ez a periodizáció némileg leegyszerűsített képet ad a történeti folyamatról és az utolsó korszak (1800-2000) túlságosan tág, s bizonyára további szakaszolást kíván (Kisbán E. 1984:384; Kisbán E. 1986:2). A történész Hans, J. Teutebergnek az európai táplálkozástudomány fázisairól adott felosztása a *Food in Change* kötetben ennél is hosszabb időt fog át, mert felöleli Európa őskorát és az antik görög-római kultúrát is. Ennek megfelelően nála 9 periódust találunk. Utolsó az 1850 tájékán kezdődő „modern tömegfogyasztás” korszaka (Teuteberg, H. J. 1986:14-21).

Peter Burke Anglia és Északnyugat-Európa „populáris kultúrájának” 1350-1950 közötti hatszáz éves történetét öt nagyobb szakaszra osztotta. A korszakhatárokat 1350, 1500, 1650, 1800, 1900 és 1950-nél jelölte meg, s a „kerek számok előnyét” kereső felosztást maga is „önkényes”-nek ismerte el (Burke, P. 1984:366-371). Burke korszakolása nem tulajdonít különösebb jelentőséget a fordulópontoknak; alapállása tehát szöges ellentéte a német történészek és etnológusok aggályos mérlegelésének.

Minden korábbinál átfogóbb, több szempontot és anyagcsoportot szem előtt tartó áttekintést nyújt a német köznépi kultúra korszakairól Walter Hartinger tanulmánya. Érzékeli, hogy a tárgyhoz nyúló elődei nemcsak az egzakt, fix pontok megadását kerülik, hanem a korszakolással összefüggő értékelést is. Töretlennek látja a kortárs kutatók meggyőződését abban a tekintetben, hogy a történelmi folyamatok korszakolása nemcsak tűrhető segédeszköz lehet a végtelen adatmennyiség rendszerezésében, hanem valódi felismerésekhez is elvezethet (Hartinger, W. 1985:54). Megállapítja, hogy a történészek által elfogadott „fordulópontok” egy része (pl. Bizánc bukása, az iszlám középkori terjeszkedése, az Új Világ felfedezése) nem jelenik meg fordulópontként a közép-európai népesség kultúrájában. A „fordulópont”-okat olyan időszakokra helyezi, amelyek az adott korszakra jellemző új szellem, eszme („Geist”) által már nyomatékosan meghatározottak. Ezért is tekinti fordulópontnak a „feudalizmus”, majd a „felvilágosodás” győzelmét a megelőző eszmék és formák fölött. Számol a változási folyamatok hosszú időtartamával, hiszen aligha akadt valaha tökéletes áttörés a történelem menetében, alig van éles határvonal az időben. Egy-egy perióduson át lassú változások hosszú sávja vezet. Az, amit „döntő fordulat”-nak nevezünk az

események örök áramlásában, csupán a változások felgyorsulása, sűrűsödése, gyorsabb lefolyása. Hartinger a felgyorsult változások fázisait elkülöníti a lelassult változásokétól. Előbbieket „dinamikus”, utóbbiakat „statikus” periódusoknak nevezi (Hartinger, W. 1985:55-56).

Utóbbiakban történt a kulturális változások, szokások rögzülése, Sigfried Svensson kifejezésével élve a *fixáció*, amit az újabb változások, dekonjunktúrák idején felválthatott az elért életszínvonal és a megszerzett kulturális javak mentése, a hagyományok görcsös védelme is (Svensson, S. 1972:133-134; Svensson, S. 1973:114-117; Wiegmann, G. 1970; uő. 1991:46). A változás, az átmenet, a fixáció, a kontinuitás és diszkontinuitás, az innovációk, a konjunktúrák és dekonjunktúrák, az európai történeti stílusok és szellemi áramlatok (protestantizmus, ellenreformáció) népi kultúrát alakító szerepéről itt most nem szólhatok. Minderről vázlatos áttekintés olvasható a *Magyar Néprajz* I.2. kötetében (Paládi-Kovács A. 2009:24-38).

Visszatérve a német köznépi műveltség történetéről készült legjobb periodizációra, megállapíthatjuk, hogy Hartinger korszakolása szorosan kötődik a német történelem jól ismert éráihoz: 1. A római uralom vége, a germán törzsek országfoglalása (5-6. század). 2. Archaikus idők, a társadalmi konszolidáció kora (7-12. század). 3. A középkori fordulat (13. század és a 14. század első fele). 4. A 14. század közepétől a 18. század közepéig tartó korszak. 5. Az iparosodás kora a 18. század közepétől a 19. század közepéig. 6. Németország 1850 után (Hartinger, W. 1985:57-79).

A közép-európai periodizációktól több ponton eltér az Ilmar Talve által javasolt felosztás a finn népi kultúra történeti korszakairól: 1. Első helyen említi a prehisztórikus örökséget, de az 1200-ig számított finn őstörténet tagolására nem vállalkozik. 2. A finn középkort az 1200-1520 közötti időre teszi és hozzáveszi a 16. századot is. 3. Következő periódusa – a középkortól a modern korig – megjelöléssel felöleli a 16-17. századot, s az 1720/30-as évekig tart. (A 16. századot átmeneti szakaszként kezeli és két korszaknál is számításba veszi!) 4. A kora újkor periódusát nála „a heterogén társadalom” népi kultúrája elnevezésű korszak követi 1730-1860 között. 5. A következő az ún. „ipari korszak” az 1860-1960 közötti száz esztendőben. 6. Végül „népi kultúra egy ipari társadalomban” címen tárgyalja az 1960 utáni lezáratlan korszakot (Talve, I. 1983:119-142). Pár évvel korábban Talve professzor a finn

konyha és népi táplálkozás korszakaira nézve egy ettől eltérő, mindössze négy szakaszt elhatároló felosztást javasolt.

A magyar népi műveltség egy-egy területére kidolgozott korszakolások ismertetésére nincs most mód. Annyit jegyzek meg csupán, hogy az ekés földművelés, az állattartó kultúra, a lakóház és építőkultúra, a bútor- és lakáskultúra, a köznépi öltözetek, a táplálkozás, a néptánc, a népzene, a tárgyalkotó népművészet, a kézművesség stb. évszázadait, változásának, fejlődésének szakaszait elemző tanulmányok bőséggel születtek Magyarországon az említett európai korszakolásokkal párhuzamosan, olykor azokat messze megelőzve.

A kiragadott példák rövid szemléjével leginkább azt kívántam érzékeltetni, hogy a népi műveltség történetének korszakolására sem Európában, sem Magyarországon nincs egységes, elfogadott metodika. Az eddigi kísérletek és eredmények azt a korábban is tudott dolgot erősítik meg, hogy a történelmi folyamatok és fordulópontok a földrész régióiban, országaiban kisebb-nagyobb, olykor egészen jelentős eltéréseket mutatnak. A vizsgálat tehát sehol sem szakadhat el a konkrét tényektől, a helyi időrendtől és kronológiától, az indukciót nem válthatja fel a dedukció, sem a történelemfilozófia valamelyik tetszetős konstrukciója. Nem szorítkozhatunk csupán a népi műveltség anyagára sem, s nem vonatkoztathatunk el a „magas” kultúra, a hivatásos kultúra fejleményeitől, a tudati viszonyokat alakító szellemi, eszmei áramlatoktól és intézményektől. A népi művelődés az elmúlt évezred Európájában sehol sem volt független az országok törvényeitől, egyházi, királyi és helyi hatósági rendelkezésekkel meghatározott jogviszonyaitól, a társadalom mindenkori tagozódásától és szerveződésének formáitól.

Nem térhetek ki bővebben a magyar problematika bemutatására, a történeti-néprajzi forráskiadás páratlan eredményeire. Azt azért említenem kell, hogy Magyarországon döntően néprajzkutatóknak köszönhető a boszorkányperek, az ár- és bérszabások, a szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények, a canonica visitatiók, az inventáriumok, testamentumok, kontraktusok, pásztor-, arató- és egyéb szerződések archivális anyagának feltárása és közreadása. Egyedül az ár- és bérlimitációk anyaga 13 kötetet tölt meg! Kiadásuk az utóbbi tizenöt-húsz év eredménye.

Hasznosításukra csupán egyetlen példát emelek ki! Döntően a ruházkodással kapcsolatos iparágak limitációi tették lehetővé a magyar köznép újkori öltözeteinek leírását, a változás folyamatának megragadását, négy évszázad hazai viselettörténetének újragondolását (Flórián M. 2009:14-18). Döntően archivális források feldolgozására alapozott történeti néprajzi monográfiát még számosat említhetnénk. Fiatal doktoraink értekezéseiből a kora újkori Magyarország emberének életútját kísérő szokások (esküvő, keresztelő, avatás), a mezei gazdaság és a falusi társadalom állapota, az egyházak társadalmászervező munkája, az erdélyi háztartás és táplálkozás sajátos vonásai bontakoznak ki (Bárth D. 2005; Kocsis Gy. 2005; Kuti K. 2003; Kiss R. 2009).

További példák említését mellőzve, szólni kell a néprajzi kronológia megoldásra váró feladatáról. *A magyar népi műveltség korszakai* alcímet viselő kötetünk végéről hiányzik az időrendi táblázat. Mondhatnánk, hogy a *Magyarország történeti kronológiája* négy kötetben (1981-1983) fölöslegessé teszi a történeti néprajz ilyen irányú próbálkozását, de ez nem lenne igaz. Főként azért nem, mert a Benda Kálmán vezetésével készült négy kötetben, az eseménytörténet adatainak áradatában még a művelődéstörténet dátumait is nehéz megtalálni. A Glatz Ferenc vezetésével az elmúlt években előkészített új történelmi kronológia a korábbiaknál több figyelmet szentel a köznép életviszonyait alakító tényeknek. Azoknak az állami és egyházi státúumoknak, amelyek a népelet, a berögzült szokások megváltoztatására irányultak. Peter Burke „a népi kultúra reformjára”-nak nevezik a világi hatalom és az egyházak ezen törekvéseit. Megkülönbözteti a reform első (1500-1650) és második szakaszát (1650-1800). A nyugat-európai reformerek különösen a vallási élet és a népszokások bizonyos formáit kifogásolták (például a mirákulum- és misztériumjátékokat, az apokrif imákat, népi prédikációkat, a protestánsok még a szentek napjait és a zarándoklatokat is). (Burke, P. 1991:246-247, 275-276.) Nálunk a kiszehajtás, a pütkösdi királyválasztás szokását, a temetői, templomi táncot, a keresztelőt követő *paszitázást*, a lakodalmakhoz, gazdasági ünnepekhez, pásztorfogadáshoz kapcsolódó *dombérozást*, a *dérmálkozást* és még sok minden mást tiltottak. A hatóságok sok évszázados harcot folytattak a káromkodás, szitkozódás ellen, ruharendeletekkel kívánták szabályozni a paraszt- és pásztoemberek öltözeteit stb. Ennek a négy évszázados „reform”-

nak a hazai példatára, kronológiája azonban még közel sem olyan teljes, mint Peter Burke vagy Fernand Braudel elénk tárt gyűjteményei.

Egy néprajzi kronológia kiinduló alapja lehetne a *Magyar néprajz* című kézikönyv nyolc kötetének időrendi jegyzéke, amit követhetne a gazdaság- és technikatörténet, a társadalom- és művelődéstörténet, az egyháztörténet, a jogtörténet sok-sok a népelet kereteit meghatározó dátuma, megfontoltan szelektált kronológiai gyűjteménye. Az európai etnológiában eddig szokatlan, de szükséges műfaj az ilyen időrendi áttekintés, melyben helye van a vízimalom, a kerülő eke, a vashámor, a kávézás első említésének éppúgy, mint XIII. Gergely pápa naptárreformjának, Mária Terézia úrbéri pátensének, II. József türelmi rendeletének. Helyet kell benne adni az anyakönyvek megjelenésének, a konfirmáció és a bér mállkozás bevezetésének, a tridenti zsinatnak, a Károli Biblia megjelenésének, a baranyai egyházmegye Hercegszöllősön tartott zsinatának, az ellenreformáció nevezetes akcióinak, a népeletet szabályozó egyházi kánonoknak, a nagyböjt enyhítésének, a görög katolikus uniónak, de a görög katolikus karácsony áthelyezése időpontjának is. Bevenném a ruharendeleket, az erdőtörvények, a legfontosabb megyei ár- és bérlimitációk dátumait, a temetők rendezését és a tűzkárok megelőzését elrendelő szabályok évszámait is. Nem folytatom a példák sorolását. Ennyiből is kiderült, hogy a néprajzi kronológia alapos megfontolást kíván.

Végezetül kimondhatom, hogy a hazai néprajzi kutatás sok tekintetben (pl. népzene, néptánc, népballada) előtte jár az európai etnológiának, folklorisztikának a népi műveltség történeti rétegeinek, korszakainak feltárásában. Minden ágában lépést tart a legjobbakkal és számos tematikában (pl. agrártörténet, agráretnográfia, kézművesség, népi építészet és lakáskultúra) kezdeményezője, koordinátora a tudományközi együttműködésnek (régészekkel, történészekkel, művészettörténészekkel). Őszintén kívánom, hogy a történeti néprajz művelése Magyarországon a jövőben még az eddiginél is erőteljesebben és eredményesebben folytatódjon.

IRODALOM

BARABÁS Jenő

1961 A néprajzi kutatás és az írásos források. Ethnographia LXXII. 135-145.

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

BÁRTH Dániel

2005 Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. Budapest

BAUSINGER, Hermann

1969 Algebra der Kontinuität. In: BAUSINGER, Hermann – BRÜCKNER, Wolfgang (Hg.): Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als Volkkundliches Problem. 9-30. Berlin

1982 Az újrarajzolt nép. In: Hermann Bausinger válogatott tanulmányai. Válogatta: VOIGT Vilmos, szerkesztette: VEREBÉLYI Kincső. Folkloristica 7. Budapest

BENDA Kálmán (főszerk)

1981-1983 Magyarország történeti kronológiája (a kezdetektől 1970-ig). I-IV. Budapest

BENKŐ Loránd (főszerk.)

1967-1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. Budapest

BURKE, Peter

1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ethnographia 95. 362-373.

1991 A népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest

CSILLÉRY Klára, K.

1979-1980 Statistische Untersuchungen zur Geschichte der volkstümlichen Möbel Ungarns. Ethnologia Europaea XI. 55-75.

1985 Statisztikai vizsgálatok a magyar népi bútorok történetében. Ház és Ember 3. 183-200. Szentendre

DÖMÖTÖR Tekla

1981 A magyar nép hiedelemvilága. Budapest

FLÓRIÁN Mária

- 2009 „A nép követte a szabást”. Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában. Budapest

GUNDA Béla

- 1994 Hagyomány és európaiság. Akadémiai székfoglaló, 1991. január 28. Értekezések, emlékezések c. sorozat. Budapest

HARTINGER, Walter

- 1985 EPOCHEN DER DEUTSCHEN VOLKSKULTUR. Ethnologia Europaea VIII. 53-82.

HERMAN Ottó

- 1909 A magyarok nagy ösfoglalkozás. Előtanulmányok. Budapest

- 1914 A magyar pásztorok nyelvkinccse. Budapest

HOFER Tamás

- 2009 A magyar népi kultúra történeti rétegei és európai helyzete Martin György tánckutatásai fényében. In: Uő.: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. 341-351. Budapest

HUSA, Vaclav – PETRÁŇ, Josef – ŠUBRTOVA, Alena

- 1967 Homo faber. Praha

JANKÓ János

- 1900 A magyar halászat eredete. Budapest – Leipzig

KISBÁN Eszter

- 1984 Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében, Európában. Ethnographia XCV. 384-399.

- 1986 Food Habits in Change: the Example of Europe. In: FENTON, Alexander – KISBÁN, Eszter (eds.): Food in Change. Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day. 2-10. Edinburgh

KISS Réka

- 2009 Egyház és társadalom a küüllői református egyházmegye iratainak tükrében. PhD Értekezés az ELTE Néprajzi Intézetében. Budapest

KLANICZAY Gábor

- 1984 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei.
In: HOFER Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Az 1983.
április 18-19-én tartott tudományos ülészek előadásai. 23-60.
Budapest

KOCSIS Gyula

- 2005 A Jászság társadalma, népessége gazdálkodása a 16-17.
században. Budapest

KODÁLY Zoltán

- 1939/1984 Magyarság a zenében. In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): Mi a
magyar? 379-418. Budapest. – Önálló füzetként a Gondolkodó
magyarok c. sorozatban, Magvető Kiadó 1984.

KÓSA László

- 1976 Néphagyományunk évszázadai. Budapest
1998 „Ki népei vagytok?” Magyar néprajz. Budapest

KOVAČEVIČOVA, Soňa

- 1987 Človek tvorca. Bratislava

KRESZ Mária

- 1954 Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi
Múzeumban. Néprajzi Értesítő XXXVI. 124-147.

KUTI Klára

- 2003 Táplálkozás és háztartásvezetés Bornemissza Anna 17. századi
udvarában. PhD értekezés kézírata az ELTE Néprajzi
Intézetében. Budapest

ORTUTAY Gyula

- 1971 Hagyomány, változás, népi kultúra. Népi kultúra – népi
társadalom, V-VI. 283-290. Budapest

PAKSA Katalin

- 1999 Magyar népzene-történet. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1991a Changes in the role of historical sources in Hungarian
ethnography. In: Historical Sources The Third Finnish-
Hungarian Symposium on Ethnology. Konnevesi 20-25. 8.
1989. pp. 94-104. Helsinki

- 1991b A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban.
In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz,
125-133. Debrecen
- 1993a A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest
- 1993b Bevezetés. Népi kultúra Magyarországon a 18. században. Népi
kultúra – népi társadalom XVII. 7-13. Budapest
- 2002 Merre tart az európai néprajztudomány? In: Uő.: Tárgyunk az
időben, 129-156. Debrecen – Lásd még: VIZI E. Szilveszter
(főszerk.): Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián
2001. Társadalomtudományok, 119-143. Budapest
- 2009 Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti
kutatásában. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar
néprajz 1.2. Táj. nép, történelem, 11-38. Budapest

SVENSSON, Sigfried

- 1972 On the Concept of Cultural Fixation. *Ethnologia Europaea* V.
129-134.
- 1973 Einführung in die Europäische Ethnologie. Meisenheim am
Glan

TAGÁNYI Károly

- 1919 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családjog és öröklési
jog. Budapest

TALVE, Ilmar

- 1983 Periods in Folk Culture. Exemplified in Finland. *Ethnologia
Europaea* XIII. 113-144.

TEUTEBERG, Hans J.

- 1986 Periods and Turning-Points in the History of European Diet: A
Preliminary Outline of Problems and Methods. In: FENTON,
Alexander – KISBÁN, Eszter (eds.): *Food in Change. Eating
Habits from the Middle Ages to the Present Day.* 11-23.
Edinburgh

VARGYAS Lajos

- 1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő*
XLIII. 5-20.

- 1980 A magyar zene őstörténete, I-II. Ethnographia XCI 1-34, 192-236.

WIEGELMANN, Günter

- 1967 Alltags- und Festspeise. Wandel und gegenwärtige Stellung. Marburg
- 1970 Innovationszentren in der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500. zeitschrift für Volkskunde 72. 177-200.
- 1991 Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie. Diskussionen um Regeln und Modelle. Münster